

החינוך היהודי במארוקו

מיכאל מ' לסקר

מאמר זה מנתח היבטים אחדים של החינוך היהודי במארוקו מאז שנות העשרים והשלשים למאה העשרים – כאשר זכתה הציונות הרוחנית והמדינית בתוכה לתאוצה – ועד שנת 1960, בעת שמנתה הקהילה היהודית בה 160,000 איש.¹ במאמר הושם דגש על המאמצים שנקטו, ביחוד בידי אגודת 'כל ישראל חברים' (אליאנס איזראליט אוניברסל)² והאירגון האמריקני 'אוצר התורה'.³ הבעיה חמרבית של החינוך במארוקו היתה המחסור המתמיד במורים מודרניים, בעלי השכלה פדגוגית, לעברית ולמקצועות יהודיים, והצורך בהחלפה הדרגתית ויעילה של המורים-רבנים שכבתי-הספח הרבניים כפרגוגים מעין אלה – ביחוד בשים לב למגמת המודרניות שאיפיינה את שלטונות-החסות של צרפת ושל ספרד (1923 עד 1956). צורך זה היה דוחק במיוחד אחרי הופעת הציונות התרבותית ועליית השימוש בעברית מודרנית בדחבי הגולה.

א. החינוך היהודי עד 1924

הקונפליקט שהיה קיים מן המחצית השנייה של המאה ה-19 ואילך בין מטפחי החינוך האירופי המודרני למטפחי החינוך היהודי המסורתי נגרם במידה רבה בגין אגודת 'כל ישראל חברים' (כ"ח, או 'אליאנס'), שהחלה להפיץ את החינוך הצרפתי והחילוני במארוקו משנת 1862, כאשר פתחה את בית-הספר הראשון שלה בעיר טטואן. מוריה, שהיו יהודים מאלזאס, מהאימפריה העות'מאנית, ואחרי-כן ממארוקו, סיימו את לימודיהם במסן להבשרת מורים של כ"ח (Ecole Normale Israélite Orientale, ENIO) שהיה חילוני בכיוונו אף כי דגל במטרות יהודיות. מורים אלה הוכוונו להביא להתחדשות אינטלקטואלית של היהודים בנתיב האמאנציפאציה, בנוסח יהודי מערב-אירופה.

הקאדרים של מוסד זה – לאחר שתיוקו את מעמדם במסגרת הקהילות היהודיות, ביחוד מאז 1900 – היו נחושי החלטה להפעיל לחץ ניכר על הקהילות כדי שיחוללו

- 1 בשנת 1955, ערב עצמאותה של מארוקו, היו בה כ-250,000 יהודים.
- 2 מחקר מקיף על עבודת כ"ח במארוקו – ראה: Michael M. Laskier, 'The Jewish Communities of Morocco and the Alliance Israélite Universelle: 1860-1956', Ph. D. Thesis, Ann Arbor Michigan, 1979.
- 3 מחקר זה אינו עוסק במוסדות חלמדי-החורה המקומיים 'אם הבנים' ובמיגוון של בחי-ספר אחרים שבחסות הקהילה.

רפורמה בחינוך היהודי בכתיב-הספר היסודיים הדתיים. הם הדגישו, כי מטרת בית-הספר אינה להורות בלבד, אלא ללמד ולחנך, דהיינו להביא למוטיבאציה של הנוער מבחינה אינטלקטואלית, 'לגרום להם שיחשבו יותר', לגרום לכך שלא רק ירכנו על טקסטים מקודשים, 'מתמשכים ללא גבול ואינם ניתנים להבנה', כפי שטען אחד ממנהלי בתי-הספר,⁴ אלא שיתרכו במחשבה חילונית כלשונו אירופה, על-מנת שיגשימו את חהליך האמאנציפאציה האינטלקטואלית. לעיתים, נקטו המורים בכתיב-הספר הרבניים שיטות אנאכרוניסטיות, שכן בני-הנוער חזרו ושיננו משפטים שהשמיע מורה 'הנוטה להתנקם', והמחזיק בידו מקל או אלה.⁵ גם התנאים בכתיב-הספר היהודיים הישנים, שרובם היו רחוסים ומצופפים, שכנו במכנים רעועים ומבחינה היגיינית לא הלמו מקום-לימוד, היוו גורם נוסף ל'פיגור' האמאנציפאציה היהודית.

רוב מודי כתיב, בין שהיו ממארוקו ובין שבאו מקהילה ים-תיכונית אחרת, התייחסו בזלזול לאיכות החינוך היהודית במארוקו. הם מתו על שהועד המרכזי של כתיב בפאריס איפשר לבתי-הספר שלו בקהילות השונות להעסיק בהוראת המקצועות היהודיים בעברית מורים-רבנים שלימדו קודם לכן בכתיב-הספר היהודיים המסורתיים. אף-על-פי שכורי כתיב עצמם, בשל חינוכם החילוני, לא יכלו ברובם להודות מקצועות יהודיים, הם חששו כי המונופול של המורים-הרבנים במקצועות אלה יביא לכך שבתי-הספר ייעשו ל'אנאכרוניסטיים למחצה'. אך מנהיגי כתיב סירבו לפטר את המורים-הרבנים הן בשל שיקולים של קיום-יחדיו בשלום עם הקהילות במארוקו והן כדי לחזק את הרשת של בתי-ספר אלה, ההולכת ומתרחבת. אולם המודים החילוניים לא הרפו מלחציהם. כשם שהיו רבנים — בעיקר בקהילות של פנים-המדינה כגון: פאס, מבנס, צפרו ומראכש — נוהגים להתייחס אל בתי-הספר של כתיב במאה הי"ט כאל 'מרכזי כפירה', התייחסו הקאדרים של כתיב לאחר 1912 אל בתי-הספר הרבניים יותר ויותר כאל 'מרכזים של ריאקציה'.

האם היו חילדים בכתיב-הספר הרבניים משננים בלבד פסוקי תנ"ך שהשמיעו מוריהם, בלי פירושי נוסח? האם היה החינוך המסודתי מבוסס בעיקרו על פרשת-השבוע ועל ההפטרה, כפי שטענו הקאדרים של כתיב? אכן, בתי-ספר מסודתיים רבים בתקופה הקדם-קולוניאלית לא הדגישו במידה מספקת גישות אנאליטיות לחינוך; אולם הטענה כי החינוך היהודי המסודתי לא חרג משינון פסוקים, פרשיות והפטרות אינה הוגנת. אמנם לעיתים קרובות היו רבני הקהילות עיקשים בהיצמדות למדיניות של הרחקת הנוער מבתי-הספר של כתיב, כל עוד לא השלימו הנערים את חינוכם המסודתי

4 ראה, למשל: Reuben Tajouri, 'Les élèves israélites des écoles du Maroc', *Bulletin de l'Enseignement Public*, 10e année, no. 54 (décembre 1923), pp. 88-98

5 ראה — ראובן טאז'ורי, שם, וכן: Reuben Tajouri, 'L'enseignement de l'hebreu dans les écoles de l'alliance israélite au Maroc', *Les Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle*, nos. 18-19 (décembre 1947—janvier 1948), pp. 7-8; Emile Sebban, 'l'éducation juive dans les écoles de l'AIU au Maroc', *Les Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle*, no. 91 (juin-juillet 1955), pp. 23-32

תלמוד-תורה במראכש, לאחר מלחמת העולם הראשונה.

ב'חלמוד תורה', ובשל כך נמנעו נערים רבים מללמוד במסגרת כ"ח קודם התבגרותם; אולם גם הקאדרים של כ"ח לא היו נוטים לפיוס ולפייסנות. חשיפתם המעמיקה לחינוך האירופי ב'אניו', ביחוד אצל מורים ממתחזות תורכיה ויוון שפעלו כמארוקו, גרמה להם להיות חסרי כל רגישות ביחסם אל המוסדות הישנים. ואם בתקופה הקולוניאלית מילאו הקאדרים של כ"ח, בסופו של דבר, תפקיד מכריע במודרניזציה של בתי-הספר הרבניים — על-ידי ההטפה לרפורמות נרחבות, כגון מערכת-לימודים דו-תחומית הכוללת לימודי-קודש ולימודי-חול — היה זה פישוט-יתר מצידם לתאר את בתי-הספר הרבניים כמרכזים לאנאכרוניזם. הלימוד בבתי-הספר האלה כלל לא רק את האלק-בית העברי ולימוד אינטנסיבי של טעמי-המיקרא, אלא גם הוראה יסודית של התנ"ך. התלמידים למדו לתרגם קטעים מן התנ"ך לערבית-יהודית או לספרדית-יהודית (הלשונות העיקריות של יהודי מארוקו). והם התאמנו בביטוי מדויק ובהבעה נכונה של כילים וביטויים עבריים.

היו שני סוגים עיקריים של בתי-ספר רבניים: מוסדות 'תלמוד תורה' שבחסות הקהילה, לחלמידים שמוצאם מרקע סוציו-כלכלי נחות; וה'סלאיות', המקבילים ל'תדרים' במזרח-אירופה, בחסות הורי הצעירים, אשר שילמו את משכורתם

Haïm Zafrani, *Pédagogie juive en terre d'Islam: L'enseignement traditionnel de l'hébreu et du judaïsme au Maroc*, Paris 1969, pp. 32-42

של המורים רבנים? הנערות לרוב לא ביקרו בבתי-ספר אלה, שכן נחנכו בבית בידי אימותיהן ובידי נשים מבוגרות אחרות, בענייני בשרות, הכנת סעודות לחגים ולמועדים ושמידת שבת.⁷

מטרת החינוך היהודי היסודי היחה להכין את הצעירים להכנת תרבות בית-הכנסת ולהנתותם משבילי המסורת היהודית, לקראת הבר-מצוה ושנות הבגרות המוקדמות. הישיבות, שהיו מרכזים לחינוך דתי מקצועי ועל-יסודי, נועדו בעיקר לצעירים ממשפחות רבניות ולא להמונים.

רבים מקרב המורים רבנים שלימדו במוסדות ה'תלמוד תורה' וה'סלא' לא קיבלו מעודם הכשרה פורמאלית בישיבה, או במוסד דתי מקביל. כאשר אנו משווים את מעמדו של המורה-הרב עם מעמד עמיתו איש כ"ח⁸ יש להרגיש כי מעמדו של הראשון היה רופף למדי, שכן הוא חי בעוני שאין דומה לו, ולעיתים קרובות ניצל את ההזדמנות הראשונה שנקרתה לו כדי לנטוש את עבודתו ולחפש לעצמו עיסוק ריווחי יותר, או לפחות להוסיף להכנסתו. אף-על-פי שהמורה-הרב היה מועסק לעיתים קרובות בכ"ח, ולא רק בתלמוד תורה או ה'סלא', הוא לא נהנה מאותה מידה של יקרה שהיתה מנח תלקו של עמיתו, שקיבל את הכשרתו ב'אני'. זה האחרון היה בעל סמכות מן הרגע הראשון: הוא היה מתנך, עובר סוציאלי קהילתי, לעיתים קרובות מיישב משכדים בסיכסוכים פנים-קהילתיים, ושימש כאיש-קשר בין קהילה ובין הקונסולים האירופיים, כאשר היו המוסלמים פוגעים ביהודים ומציקים להם.

ב. פתיחה לרפורמה בחינוך היהודי: 1924-1945

בתקופת הפרוטקטוראט לחצו הקאדרים של כ"ח להנהגת רפורמות, לרבות תוכנית מקיפה ללימודים יהודיים, בנוסף לעברית קלאסית ולימודי תנ"ך וספרות תז"ל שהיו נהוגים. אך פרק-הזמן שבין שנות העשרים וכין 1945 נתאפיין, יותר מאי-פעם, במיגוון של מאמצים בלתי-פוסקים מצד קאדרים אלה להכיא למודרניזאציה של בתי-הספר הדתיים, כדי שיכללו לימודי-קודש ולימודי-תול, ועל-ידי כך יוכלו לעמוד בצרכים ובתקנים של הזמן המודרני. אולם מאמצים אלה נשאו פרי לא לפני שנת 1945, שכן קודם מלתמת-העולם השנייה נאבקה הנהגת הכ"ח בעמדות ובאינטרסים אידיאולוגיים ופוליטיים ששמו מחסום למאמצי הרפורמה.

באותו פרק-זמן היה גם מכשול נוסף על דרך הרפורמה: כ"ח קיבלה סובסידיות נכבדות מממשלת צרפת לשם תיפעול בתי-הספר של החברה במארוקו, ואין ספק כי הופעל עליה לחץ להרגיש יותר את החינוך הצרפתי והכללי על חשבון העברית ולימודי

7 שם, עמ' 32.

8 שם, עמ' 78.

9 המעוניין בהשוואה דומה, בין ה'סקיחים שלימדו ב'מאסידים' (בתי-ספר יסודיים אסלאמיים וקוראניים) יעיין: R. Gaudet-Demombynes, *L'oeuvre française en matière d'enseignement au Maroc*, Paris 1928, p. 20

היהדות. כתוצאה מכך, היו הורים רבים שולחים את ילדיהם לבית-הספר של כ"ח למשך חצי-יום, ולבית-הספר הרבני למשך מחציתו השנייה של היום. שכן הורים אלה ביקשו להקנות לילדיהם חינוך נוסת כ"ח, שיכשיר אותם לקבל משרות במיגזר המודרני של מנגנון הפרוטקטוראט או בכניקים ובמיפעלים שונים; עם זאת לא היתה דעתם נוחה מהחינוך היהודי המקוצץ במוסדות אלה. התברר כי הסדר זה מכביר ביותר. מנהל בית-הספר בפאס טען, כי הילדים הלומדים בכ"ח במחצית היום ובכית-ספר רבני במחצית השנייה או שקיבלו חינוך דתי ב'תלמוד התורה אם הבנים', בגיל עשר או שתים-עשרה ואחרי-כן נרשמו לבית-הספר של כ"ח הגיעו ל'קורס האמצעי' (השנה הרביעית של בית-הספר היסודי) בגיל 17.¹⁰

רשת מוסדות 'תלמוד-התורה אם הבנים' שיגשגה במשך מלחמת-העולם הראשונה לאו דווקא בגלל ההתנגדות למוסדות כ"ח, אלא מתוך רצון לשפר את אירגון החינוך היהודי. התמיכה הכספית ברשת 'אם הבנים' באה מהנשים בקהילות, כדרך-כלל נשותיהם של הרבנים החשובים ודבי-ההשפעה; אבל בתחילה התפשטה רשת זו בתוצאה ממאמצי הרב זאב הילפרין.¹¹ ובשנת 1935 כבר היו כתי-ספר חשובים אחדים שלה באזור הפנים של המדינה, בעיקר בפאס, צפרו, מכנס ומראכש.

כ"ח היתה מודעת בהחלט לפעולותיו של הילפרין ולנטיותיו הציוניות האיתנות.¹² מאחר שמאז שנות העשרים המוקדמות טיפחו שליחי ההסדרות הציונית העולמית, דהיינו שליחי קרן-היסוד והקרן הקיימת לישראל, את הרגשות הלאומיים באמצעות יוזמות תרבותיות וחינוכיות יהודיות — היו מורי כ"ח נתונים בהתחרות עם כוחות אלה בכתינת האפשרות להנהיג רפורמות בחינוך היהודי. דבר זה התברר במיוחד משצו בהשראה ציונית אגודות להתחדשות עבדית וועדים לאיסוף כספים לפיתוח ארץ-ישראל, ופשוטו בערי-החוף סאפי, מוגאדור, טאנויר, טטואן וקהילות כפנים-המדינה כגון פאס ומראכש. וכך, מצד אחד ניצבו בשורה הראשונה קאדרים של כ"ח כקבוצת-לחץ להנהגת מודרניזאציה בחינוך. שתכליתה לאחד את לימודי-הקודש ולימודי-החול, ומצד שני — ניצבו יסודות, מקומיים וחינוניים, בהשראה ציונית שהפעילו לחץ פסיכולוגי על כ"ח לא רק לאחד את לימודי-הקודש ולימודי-החול, או להנהיג רפורמות פדגוגיות, אלא גם לסגל חינוך זה לצרכים המיוחדים של העולם היהודי, לצרכים הציוניים.

עם זאת, נותרה כ"ח בלא מחויבות אידיאולוגית, וכשל נטיותיה האוניברסאליות והאנטי-לאומיות גילתה אדישות ואף עוינות לרעיון הציוני. אף-על-פי-כן, לא ראה חלק מנציגיה במארוקו בהכרח מיתאם בין הפצת העברית המודרנית, המדוברת, והחינוך היהודי המודרני ובין הציונות המדינית. הם טענו כי על יהודי מארוקו להיחשף

10 ארכיון כ"ח במארוקו: I.B.5. (פאס), 9 ברצמבר 1929.

11 על הילפרין — ראה את מיכתבו להסדרות הציונית העולמית בלונדון (הארכיון הציוני בירושלים: צ/2331, שנת 1920-1921).

12 ארכיון כ"ח במארוקו: XXXII.E. 549 (a) (מפוס), 24 בנובמבר 1914.

לכל היבטי החינוך היהודי. אולם השקפתם זו של המורים לא אושרה כלל על-ידי הנהלת החברה בפאריס.

הדרך היחידה שבה יכלה כ"ח לבצע רפורמה בהוראת לימודי היהדות בכתי-הספר שלה, ולפייס חוגים שונים בקהילות בנושא זה, היתה להכשיר קאדר מיוחד של מורים. בעיה זאת הלכה והחמירה עם חלוף השנים, נוכח כשלונן של הקהילות במארוקו להקים מוסדות יעילים שיכשירו מורים, אשר יהיה בכוחם להנהיג רפורמה בכתי-הספר התורניים, או מורים שיעמדו בצורכי החינוך היהודי של זמנם. נדגים כישלון זה בניסיון שלא עלה יפה להקים סמינאר בטאנזיר.

בשנת 1924 הוקם בטאנזיר סמינאר מודרני להכשרת מורים ללימודי-חול, יהדות ועברית תנכית וחדשה. שליח כ"ח במארוקו, יוס-טוב צמת,¹³ לא הסתיר את התלהבותו מהתפתחות זאת. אמנם הוא החשיב מאוד את המורים-דכנים הגדולים של העבר שהתיישבו בימי-הביניים בפאס, דברו או טטואן, אולם עם זאת היה סבור כי בעירן הקולוניאלי צריכים מורים-רבנים לדעת את לשונות אירופה ולהיות מצויים בתרבות המערבית.¹⁴ לדעתו, ניכרה במארוקו באותו זמן תפישה חדשה: הציונות הרוחנית. מצתה נעשית החרכות העברית חשובה לא דק לשם לימוד התנ"ך אלא גם להבעת רגשות של סולידאריות כל-יהודית. על אף גישתו האנטי-ציונית, האיץ צמת כ"ח שתתבע ממוריה לטפח את העברית המודרנית והמדוכרת בקהילות השונות.¹⁵ הסמינאר בטאנזיר הוקם כתוצאה מיוזמות מקומיות של אגודה בשם 'תורה וחיים', שנוסדה בידי מרדכי בנג'יו, אחד הרכנים הכולטים בזמנו.¹⁶ מטרת הבאים אחריו בהנהגת האגודה היתה להכשיר, במסגרת סמינאר מודרני, סוג חדש של מורים, לצורך כל כתי-הספר היהודיים ברחבי המדינה. טאנזיר שימשה מרכז לפעילות זאת, כיוון שזה זמן רב עמדו יהודיה בשורות הראשונות של הנהגת יהודי מארוקו ושל מאבקם לאמאנציפאציה.

נוסף להקניית לימודי-קודש, יהדות ועברית, הקנה הסמינאר — בניגוד למוסדות אחרים בסוגו שהיתה להם אוריינטאציה דתית — חינוך צרפתי וכללי. בקצרה, הסמינאר בטאנזיר תוכנן כך שמסגרתו לא תצמצם ללימוד התרכות היהודית העתיקה.¹⁷

13 יום טוב צמת, יהודי ספרדי מכולגאריה, שימש נציג כ"ח וממונה על רשת כתי-הספר שלה במארוקו בשנות 1913-1940. קודם לכן הוא ייצג את כ"ח ביוון העות'מאנית ובסהר הפורה, ואף נשלח על-ידי החברה לתימן. על שליחותו לתימן — ראה: י"ד צמת, 'שליחות לתימן', בילטין כ"ח (1910), עמ' 48-167.

14 ארכיון כ"ח במארוקו: LXI.E. 946 (e) (טאנזיר), 30 במארס 1924.

15 ש.פ.

16 מרדכי בנג'יו שימש כרב ראשי ליהודי טאנזיר מאז שנות השמונים למאה הקודמת ועד מותו בשנת 1916. השפעתו כטאנזיר, אם לא במארוקו בולה, היתה גדולה מזו של כל רב אחר במאה הי"ט. הוא גם היה מחומכיה הנהלים של כ"ח.

17 ש.פ.

מאז הקמתו מונו לתפקידי-הוראה במקצועות היהודיים והעבריים בסמינאר רבנים רבי-השפעה, ואלו החינוך הכללי והצרפתי הופקד בידי מורים משני בתי-הספר התיכוניים הצרפתיים בטאנז'יר¹⁸ ובידי הקאדרים של כ"ח. תקציב הסמינאר היה צריך להתכסות בידי כל הקהילות היהודיות. התואר שהוענק עם סיום הלימודים בו היה תואר ה'באקאלוריא' הצרפתי, המקביל בערך לתעודת-בגרות.¹⁹

ציפיותיו של צמח מהסמינאר היו נכבדות. כבר בשנת 1924 הוא טען, כי בסופו של דבר יביא הסמינאר תועלת לכ"ח מסיבות אחדות: (1) בוגריו יהיו מסוגלים לתפוס בהדרגה את מקומם של המורים המיושנים לעברית וללימודים יהודיים, המועסקים בכתי-הספר של כ"ח; (2) בוגרים אלה, הודות להכשרה המקיפה והמגוונת שקיבלו, יוכלו, מבחינה אינטלקטואלית ופדגוגית, ללמד בכל בית-ספר מודרני; (3) טיפוח קאדרים של מורים בעלי השכלה יכשיר כוח חדש שיוכל להסתער אחת ולתמיד על מוסדות ה'תלמוד תורה' וה'סלאות הישנים, ובכך עוד יתחזק מעמדו של כ"ח והיפרץ דרך לחידוש בתי-הספר הרחיים ולמורניזאציה בהם.²⁰

אבל חזונו של צמח לא הוגשם. הסמינאר לא הצליח ללמד עברית מדוברת, ורמת מוריו הוסיפה להיות נמוכה, הואיל וכמו משנת 1862 ואילך גייסה כ"ח להוראת לימודי היהדות ועברית אותם מורים-רבנים. בשנת 1950 הסתכם מספר תלמידי הסמינאר בכ-80, כקבוצות הגיל 13 עד 18, רבים מהם מהאזור הספרדי,²¹ וזאת בניגוד לחזון מייסדיו שהמוטר יקלוט חניכים ממארוקו כולה. גם הוצאות החזקת הסמינאר בוסו בידי קהילת טאנז'יר בלבד, ללא השתתפותן של הקהילות האחרות. לדברי שארל אמה עוררה רמת החינוך בסמינאר אכזבה מרובה בקרב האינטלקטואלים הצעירים, הפרו-ציוניים, שרצו כי אפשר יהיה ללמוד במוסד זה עברית מודרנית.²²

כבר בשנות השלושים התלונן אלכר סאגס, מנהל כ"ח בטאנז'יר, על דמתו הנמוכה של הסמינאר, כיחוד בכל הנוגע ללימודים העבריים, וטען כי העברית המדוברת אינה מצויה בלל בתוכנית הלימודים שלו. על-מנת לתקן מצב זה הציע סאגס, כי הועד המרכזי של כ"ח ישקול אחת משלוש אפשרויות: (1) לגייס מורים לעברית מארץ-ישראל; (2) אם הדבר אינו אפשרי, לגייס יהודים ארץ-ישראליים שסיימו את לימודיהם בארץ; (3) להנהיג ב'אניו' תוכנית מקיפה ללימודים עבריים.²³

18 ליסה אד'ן דניו וליסה ג' סיינ(ט) אולר, על שמותיהם של שני קונסולים כלליים של צרפת, שהיתה להם השפעה ניכרת על התפשטותה הגיאוגרפית והכלכלית של ארצם כמארוקו בשנים הקדם-קולוניאליות.

19 צמח, שם.

20 ארכיון כ"ח במארוקו: V.B. 24 (טאנז'יר) 12 בנובמבר 1924.

21 כתב-יד מטעם, Charles Hamet, La Communauté israélite de Tanger. (Tangier 1951). המרכז ללימודים נבונים מינהליים על אפריקה ואסיה המודרניות, עמ' 76. אמה, ששימש כמפקח על החינוך בכתי-הספר הצרפתיים כאזור הבין-לאומי של טאנז'יר בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים, קיים קשרים הדוקים עם קהילה יהודית ועם כ"ח.

22 שם, עמ' 78.

23 ארכיון כ"ח במארוקו: LX .E.943 (c) (טאנז'יר). 10 באפריל 1936.

אכן, בשנות השלושים האמינו אפילו אותם מנהלי כתיב-הספר של כ"ח שגילו עוינות או אדישות לציונות, כי ידיעת העברית המדוברת תהיה מועילה ליהודים. הרנסאנס היהודי היה אצל אחרים מהם (כגון צמח וסאגס) חיוני לצורך התחדשות תרבותית של היהדות, לא בהכרח בשילוב עם הציונות הפוליטית. כפי שניסח זאת סאגס בשנת 1936, היתה העברית הרכנית שלימדו אז במארוקו לשון מתה, ממש כיוונית וכלאטינית, דאף-על-פי ששימשה פאמצעי רבי-ערך לרכנים ולחוקרים, זכתה העברית החיה לפופולאריות:

העברית כימינו היא לשון מדוברת וחיה. שאלפי בני-אדם משתמשים בה ומספר המאמצים אותה לעצמם גדל והולך בהתמדה. זאת עובדה שאין להכחישה, ועלינו לקבלה מעל לכל שיקול פוליטי. בעוד שאני עצמי אינני תומך באידיאולוגיה הפוליטית של הציונות: ועל אף האשליות הטראגיות שנופצו, וגרמו לאובדן אמונתנו בדבר המעלות שבאמאנציפאציה,²⁴ אין אני מרפה מדבקותי כאמאנציפאציה כפתרון המדיני לכעיה היהודית. עם זאת, אין בכך כדי להניא אותי מאמונתי, כי על היהודים לדעת היום את הלשון העברית והתרבות העברית של ימיה, במקום להיצמד ללשון כשל חובות דת. כ"ח ייטיב לעשות אם ינהיג מייד את העברית המדוברת כתוכנית הלימודים...²⁵

כ"ח לא היתה מוכנה כלל לשמוע על כך. החגובה לפנייתו של סאגס היתה מאכזבת וחסרת כל רגישות:

היית רוצה לראות את הוראת העברית, כך שתלמידינו יהיו מסוגלים לדבר בלשון זאת. אם תלמידינו, לאחר סיום לימודיהם, יודעים לתרגם... את תפילותינו ואת התנ"ך, דבר זה בשלעצמו יאה ונאה: אין אנו רואים מה תועלת תביא העברית המדוברת לבני הנוער...²⁶

באשר לגיוס מורים מארץ-ישראל, היתה תגובת כ"ח כוטה לא-פחות: '... אפילו הם פרוגים מוכשרים, לא תמיד הם מצויידים בהמלצות מעולות מההיבט הדתי. מכל הקהילות, נוכחותם במארוקו עלולה להיות התנסות עגומה בסופר-של-דבר'.²⁷ היתה כ"ח בפאריס מודאגת מהתפשטות העברית המדוברת בכתיב-הספר שלה? האם תששו מנהיגי האגודה מהסכנה הפוטנציאלית של חילחול האידיאולוגיה הציונית — באמצעות מורים מארץ-ישראל — לכתיב-הספר, אשר יביא לכירסום בהשפעת כ"ח בקהילות היהודיות, אותה השפעה שנלחמו עליה קשות מאז 1862?

24 הכוונה כאן היא, כמובן, להתחדשות האנטישמיות במערב-אירופה בשנות השלושים למאה הנוכחית, אחרי עליית היטלר לשלטון בגרמניה.

25 סאגס, שם.

26 ארכיון כ"ח במארוקו: L.M.E. 943 (c) (פאריס), 28 באפריל 1936.

27 שם.

מורי כ"ח במארוקו - לפני מלחמת העולם השנייה

האם היו מנהיגי כ"ח מודאגים מחגובות שליליות, במיוחד במארוקו הצדפחית, מצד השלטונות שסייעו בסיבסוד בתי-הספר שלה? האם הם היו מודאגים מן הזעקה שעלולים להשמיע חוגים לאומניים במארוקו, בתגובה על רפורמות מעין אלה? או אולי הם היו אדישים לחמורות המתחוללות בעולם היהודי, ובניגוד למורים שבשטח הם לא היו מסוגלים להבחין במגמות החדשות, שמחוץ למיגדל-השן שלהם? קשה לשער בריוק מה היו הקריטריונים של מנהיגי כ"ח בשלב זה. יש להניח, כי הם חששו מהתגובות של הלאומניים המארוקאיים ושל המינהל הקולוניאלי, על מדיניות שחקרם אח האנטרטיס הציוניים; אין ספק כי הם לא רצו להכחיס אח המוניטין שלהם בנושאי-הלפיד של החרבות החילונית האירופית; נוכח האירועים הפוליטיים באירופה באותה העת, תאו אתרים מהם אפילו ברפורמות חינוכיות משום צער חיובי. אבל הלחצים על כ"ח מצד הקהילות ומצד הקאדרים שלה עצמה הלכו וגברו. אחד המורים כתב, כי היהודים חייבים עתה לעמוד בפני האוייב האכזר ביותר של העם היהודי (היטלר), והוא קרא לעירוד היוראיוזאציה-מחדש של תוכניות בתי-הספר, כדי לחזור ולקבוע את מקומה של המורשת היהודית בראש כל שאר המקצועות. כ"ח, העומדת בראש כל הפעילויות, חייבת ליטול על עצמה את ההנהגה בכיוון החדש.²⁸ חכיעות מרובות לרפורמות שיכנעו בסופו-של-דבר אח הועד המרכזי לשגר בשנת 1938-39 אח אחד מחבריה, הרב הצרפתי המהולל מוריס ליבר, לשליחות של בירוד עובדות בדבר מצב החינוך היהודי והעברי בכחיה-הספר של כ"ח במארוקו. ליבר ערך

28 ארכיון כ"ח במארוקו: V.E.106 (קאזאבלאנקה). 9 בדצמבר 1939.

חקירה יסודית בבתי-הספר של כ"ח, כמוסדות ה'תלמוד תורה', בבתי-הספר של הפרוטקטוראט וכן ביקר בישיבות שכפאס, מכנס, מראכש וטאנו'יר. במארס 1939 הוא העניק ראיון לכתב 'האיחוד המארוקאי', עיתון יהודי מקומי רב-השפעה, שדן במימצאיו.²⁹

בדרך-כלל התלוננו הרבנים פחות מההורים על הכמות או האיכות של החינוך היהודי והעבר בבתי-הספר של כ"ח, כי ההורים היו מאוכזבים מכמות הזמן שהוקצתה ללימודי-קודש,³⁰ וקראו להנהגת תוכנית מאוזנת יותר בבתי-הספר של כ"ח.³¹

על כך מסר ליבר לועד המרכזי. המלצתו היתה ברורה. כדמות בולטת ביהדות צרפת וכחבר חשוב בוועד המרכזי של כ"ח, טענו לפניו כי על כ"ח להקריב קורבנות כבדים כדי לחולל רפורמה בלימודים היהודיים שלה ולהתאימם לצרכים ולמשאלות של הקהילות. הפתרון ההגיוני היחידי שנראה לכך היה הקמת בית-ספר מיוחד להכשרת מורים במארוקו, שיבואו בהדרגה במקום המורים-הרבנים. כלומר, על כ"ח הוטלה אותה שליחות שלא עלתה יפה במסגרת הסמינאר בטאנו'יר. כאשר פרצה מלחמת-העולם השנייה ואנשי וישי שלטו במארוקו הוקפא מיפעל זה, והוא חודש בראשית 1945 בנסיבות החדשות והתמורות הדראסטיות שחלו בעולם היהודי.

ג. בית-הספר התיכון העברי ותוצאותיו: 1946-1960

התקופה שאחרי המלחמה היוותה נקודת-מיפנה חשובה, ואף מהפכנית, כיוזמות החינוכיות היהודיות. וזאת בשל הסיבות הבאות:

- (1) התנועה הציונית כרתבי העולם נעשתה תופעה חשובה; ומנהיגיה האיצו כמוסדות היהודיים לסגל את עצמם לחינוך ולמחשבה היהודיים המודרניים.
- (2) כ"ח, בסיוע פינאנסי גובר והולך מצד יהדות ארצות-הכרית ואירופה, החלה לפתח בשנת 1946 תוכנית ללימודים יהודיים, שלא היתה תלויה במינהל הקולוניאלי הצרפתי במארוקו, וזאת על אף הסיוע הכספי שהמשיכו הצרפתים ונתנו לכ"ח לשם הנהגת חינוך חילוני והרחבתו.
- (3) היוזמה האמריקאנית למען יהודי מארוקו, וכן יוזמות מארוקאיות מקומיות למודרניזציה של החינוך ותיכנונו, העניקו לחינוך היהודי דתף תרבותי ניכר, שלא היה ידוע באותה מדינה עד שנת 1939.

ואכן, כחקופה שלאחר שלטון וישי, כאשר החלה כ"ח לארגן את פעולותיה מחדש, גילו רוב מנהיגיה — אשר בעת המלחמה התנסו בתוויות מרות ושימשו עדים

29 'הרב הראשי ליבר, שיבה ממרוקו', האיחוד המרוקאי, שנה שמינית, מס' 114 (31 במארס 1939), עמ' 1. *L'Union Marocaine*, 8e année, no. 114 (Mars 31 1939), p. 1

30 ש.ס.

31 ש.ס.

מימין: ש"ד לוי — מראשי 'מגן דוד' וממנהיגי הציונות במארוקו. משמאל: הרב יצחק רוש — מנהל בית-המדרש למוחים של בית בקאזאבלאנקה

לחסרונות הטוראגיים של אידיאולוגיית ה'אמאנציפאציה כאמצעות התכולות' — התלהבות ניכרת להקמת מוסדות-הכשרה עבריים, שימלאו את הדרישות שהוצעו בידי ליכר בשנת 1939.

בתוכניתה החליטה כ"ח לשתף פעולה עם מנהיגי קבוצה להתחדשות עברית מקאזאבלאנקה, שהיתה ידועה בשם 'התאחדות מגן דוד'. הוא הראשון של הקבוצה הוקם עוד בשנת 1917 בטאנז'יר.³² הקבוצה שכקאזאבלאנקה — שכראשה עמד שמואל דניאל לוי,³³ שהיה מנהיג ציוני ועם זאת קיים קשרים הרוקים עם כ"ח — היתה נלהבת לטיפוח העברית המדוברת, וגרסה כי הקהילות היהודיות במארוקו, תהיה יכולתן אשר תהיה, חייבות לקחת חלק בכל היבט של התחייה התרבותית בארץ-ישראל. 'מגן דוד' הגבילה בהתחלה את פעולותיה לתהליך ההתחדשות התרבותית, עד כי נוצר הרושם שהיא מצטמצמת לנושאים א-פוליטיים. אחרייכן ביחוד בשנות השלושים, הרחיבה האגודה את פעולותיה: אספה כספים למען הישוב היהודי בארץ-ישראל ואף הקימה קשר ישיר עם הנציגים הציוניים. בשנת 1944 הקימה ההתאחדות בקאזאבלאנקה מרכז הכשרה מיוחד להפצת העברית המדוברת. מנהיגי כ"ח, בהם הרור החדש של פעילים שנענו לאידיאלים הציוניים ודגלו ברעיון המדינה היהודית הרבה יותר מאשר קודמיהם, נפגשו בפאריס בשנת 1946 עם נשיא 'מגן דוד', שהסכים לתמוך בכ"ח בהקמת מכון הכשרה בקאזאבלאנקה. בפגישה

32 על 'מגן דוד' בטאנז'יר, ראה את מיכתבי חיים טולידאנו לר"ר אריאל בן-ציון (טאנז'יר, 20 ביולי 1921. Z4/2731); וד' פלדנטיץ להסתדרות הציונית בלונדון (25 ביולי 1919, מטאנז'יר, Z4/2731).

33 שמואל דניאל (ש"ד) לוי, מהמנהיגים הציוניים רבי-ההשפעה במארוקו, נולד בטואן בשנת 1874. היה מורה ומנהל בכ"ח; נפטר בקאזאבלאנקה במאי 1970.

זו השתתף הרב יצחק רוש מהעיר אוראן. מחשובי הרבנים באלז'יריה, שהיה עתיד לשמש כמנהל ראשון ו'רועה רוחני' של המכון. הפגישה בפאריס הביאה להקמת ביח"ה המדרש למורי עברית בקאזאבלאנקה (ENH). כ"ח קיבלה על עצמה את ניהול המרכז לעברית של 'מגן דוד', בעוד רוש וחבריה המורים המצומצם שלו, שהיה מורכב מתלמידיו מאוראן,³⁴ החלו בפעולותיהם.³⁵

מן ההתחלה התלה כ"ח, כאמצעות כיתת המדרש למורי עברית, להחליף את המורים-רבנים המיושנים במחנכים מוסמכים ומיומנים ללשון ולתרבות יהודית. עתיקה כחדשה. אחר שנת 1946 התרחב בית-הספר וכשנת 1951 עבר למיבנה רחב-ידיים ומדשים באואזיס, שבפרברי קאזאבלאנקה. המוסד העניק תעודה לחינוך יסודי אחרי ארבע שנים של חינוך יהודי וחילוני אינטנסיבי, בתוספת שנה חמישית שנועדה להכשרה פדגוגית. אף כי תעודה זאת הוענקה בידי מחלקת-החינוך של השלטונות הצרפתיים למועמדים מכל קצוות מארוקו, לרבות שטח-החסות הספרדי וטאנז'יר – מומן בית-המדרש במלואו על-ידי כ"ח, באמצעות מיבצע לגיוס כספים,³⁶ ולא על-ידי ממשלת צרפת, שכרגיל היתה מסבסדת את בתי-הספר השונים של כ"ח.

כ"ח לא חששה עתה מהחגובות הצרפתיות למדיניות חינוכית זאת. דומה כי בעוד שהצרפתים לא היו מוכנים לסבסד את בית-המידרש ולא רצו בשום פנים להיות קשורים בו ישירות, הרי הם גם לא יכלו להיות עוינים בגלר, או אדישים, להתחדשות עברית שבהשראה פוליטית ותרבותית. הואיל ולאחר ההתנסות בשלטון וישי בצרפת ובמושבותיה כצפון-אפריקה ולאחר השמדת יהודי אירופה היו הצרפתים שדויים בתסביבי אשם ולא נתנו אח דעתם למה שיאמרו הלאומנים המארוקאים.

כשנת 1956, כאשר הגיעה מארוקו לעצמאותה, עלה בידי כיתת-המידרש להחליף במעט את כל המורים-רבנים בכוגרי בית-המידרש. דבר זה חולל שינויים ראדיקאליים בחינוך היהודי והעברי שבמסגרת מוסדות כ"ח. אפילו האוניברסיטה העברית בירושלים גילתה התעניינות רבה בבית-המידרש והסכימה שלאחר בחינה מטעמה יעניק בית-המידרש לכוגריו תעודה מיוחדת, שנודעה בשם 'התעודה הירושלמית'. תעודה זאת, שהעידה על מידת ידיעתם של מחזיקיה ביסודות הלשון העברית ותרבותה, והיתה מוכרת על-ידי המוסדות להשכלה גבוהה בישראל, שיחררה את מחזיקיה, שביקשו ללמוד באוניברסיטה הירושלמית, מבחינות-כניסה בעברית. התעודה נועדה אפוא בין השאר, למשוך עולים בעלי השכלה ממארוקו.

כשנת 1952 למרו בבית-המידרש 80 תלמידים, יותר ממיספר התלמידים מכל ארצות אגן הים התיכון שלמדו באותה שנה ב'אניו' בפאריס. חוץ זמן קצר עוררה הצלחת בית-המידרש התפעלות בקרב הקהילות היהודיות. ב'נוער', העיתון הפרו-ציוני

34 הם היו יוסף (ז'ו) מדיוני, אמיל סכאן ואלבר חון.

35 ראיון עם הרב יצחק רוש (ירושלים, 9 בפברואר 1976).

36 שם. לבית-המידרש היה חדר-אוכל גרול ומיחקני-לינה כפנימייה לתלמידים. כל תלמידי בית-המידרש היו מבוגרי בתי-הספר היסודיים של כ"ח.

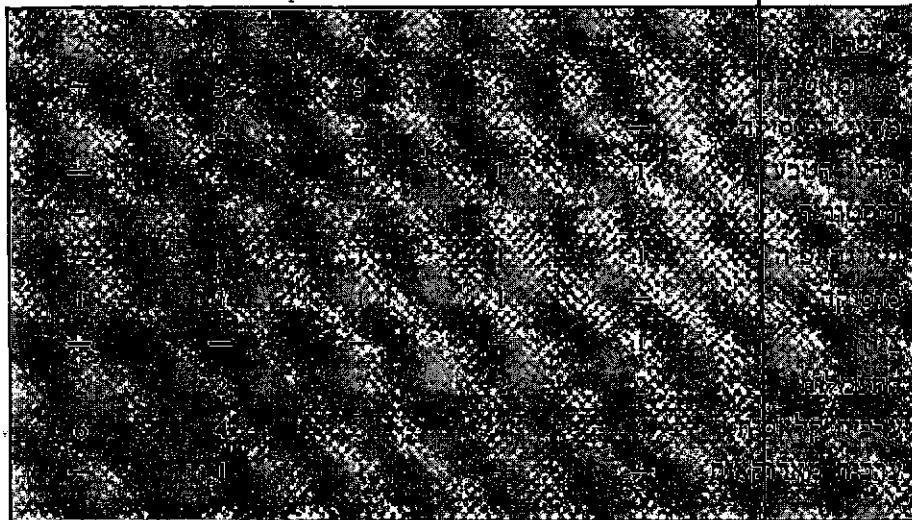
של 'אגודת שארל נטר',³⁷ הופיע בשנת 1951 מאמר המשבח את בית-המידרש על שאינו מחייב שלום שכר-לימוד, ועל הסדרים הנהוגים בו כענייני ספרים ובענייני לבוש; כן משבח בעל המאמר את שיפור החינוך העברי בבתי-הספר היהודיים של כ"ח משהחלו להורות בהם בוגרי בית-המידרש.³⁸

עד שנת 1957 היתה חוכנית בית-המדרש מחולקת לשניים: המדור הראשון הציע חינוך כללי, שהיה זהה למעשה עם החינוך שהציעו הקורסים המשלימים³⁹ של כ"ח ושל השלטונות הצרפתיים; המדור השני הציע עברית מוררנית ומסורתית, וכן היסטוריה וספרות יהודית. בשנה החמישית, שהקנתה הכשרה פרגוגית, נערכו לימודים אינטנסיביים שכללו קורסים בפסיכולוגיה (ראה להלן לוחות 1 ו-2). ההשכלה הכללית

לוח 1

בית המדרש למורי עברית (שעות בשבוע)

הקורסים בתחום ההשכלה הכללית	הכיתה			
	א	ב	ג	ד (הפרגוגית)

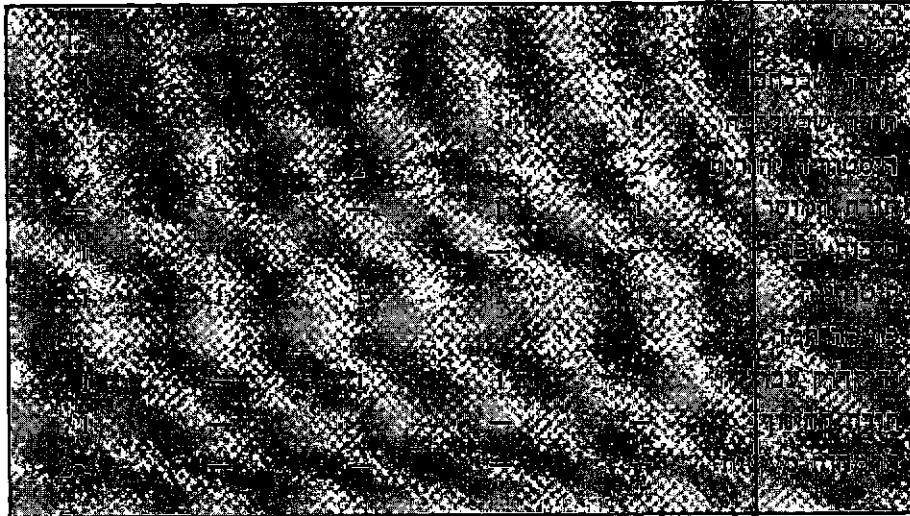

המקור: שעות הלימודים השבועיות של המקצועות שנלמדו לפני שנת 1956: בית-המידרש למורי עברית (סופק על ידי משלח האייתחאד-מארוקו [כ"ח] בקאזאבלאנקה).

37 חא תרבותי ופוליטי של אינטלקטואלים פרו-ציוניים, שקיימו שיתוף-פעול הדוק עם 'התאחדות מגן דוד'. חא פעל בעיקר בקהילה קאזאבלאנקה.
38 'L'école normale hébraïque de l'Oasis', *Noar*, no. 34 (avril 1951), p. 2
39 הלימודים נמשכו ארבע שנים: המחזור הראשון של שיטת ה'ליסה' הצרפתית.

בית המדרש למורי עברית (שעות בשבוע)

הקורסים בתחום החינוך היהודי	הכיתה			
	א	ב	ג	ד
(פדגוגית)ה				

המקור: שעות הלימודים השבועיות של מקצועות שנלמדו לפני 1956: בית-המידרש למורי עברית.

ברמת הקורסים המשלימים כללה ערביה (משנת 1955 ואילך) וחינוך צרפתי אינטנסיבי; אבל הרגש הושם על לימודי המקצועות היהודיים. הקורס בהיסטוריה יהודית הקיף את תולדות העם מימי קדם עד התקופה החדשה. לדברי רוש:

לימדנו את הקאדרים העתידיים של בתי-הספר היסודיים של כ"ח את דברי ימי העם היהודי עד שנת 1860, עם הרנסאנס הגדול של אגודת כל ישראל חברים. לפרקים לימדנו אותם גם את המאורעות ההיסטוריים היהודיים משנת 1860 ואילך, שמן כבר עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה התחוללו אירועים כה רבים בעולם היהודי. עם זאת, לא הרגשנו את ההיסטוריה הפוליטית הציונית. הסיכות לכך היו כי בית-המידרש לא שימש מרכז אידיאולוגי לציונות, ולא רצינו להרגיז את השלטונות הצרפתיים והמארוקאיים.⁴⁰

הקורס בתורת המוסר נלמד כעברית, ולקחי המוסר היו שאוכים מדוגמאות יהודיות ואירופיות. הוואת הכתיבה התמה והדיקדוק הונהגה כלשון העברית בלבד. בעוד

40 ראינו עם רוש. שם.

שבתוכנית לא צויינה הוראת עברית מדוברת והספרות העברית של ימינו, הרי לשון ההוראה וההכשרה היתה העברית המדוברת, ולמעשה נלמדה הספרות העברית והיהודית המודרנית בהרחבה. לדברי רוש:

לימדו [את החניכים] על אודות תנועת-ההשכלה של מנדלסון; אני עצמי נטלתי על עצמי שיעורים אלה. אני לימדתי אותם תלמוד וגם את כתבי י"ל גורדון, אחד העם וח"ח ביאליק. כמוסד ניתנה השכלה מלאה בתחום המסורות והלשונות היהודיות העתיקות והמודרניות כאחת. התמיכה בבית-המידרש ובכתיב-הספר של כ"ח במארוקו גברה במידה ניכרת בשל התוכנית להכשרת-מורים. צעירים מן הקהילות המרוחקות ביותר שבהרי האטלאס, אפילו מווארזאזאט, נרשמו לבית-המידרש. אחד הרבנים שהתנגדו בקולניות רבה ביותר לפעילות כ"ח, ברוך טולדאנו, שלח את ילדיו ללמוד בבית-המידרש שלנו.⁴¹

אכן, התמיכה בבית-המידרש מצד החוגים הרבניים היתה כרגיל מלאה ומרשימה, והיה בכך כדי להעלות את יוקרת כ"ח עוד יותר. אפילו הרב שאול אבן-דנאן, נשיא בית-הדין הרבני העליון במארוקו, שיבח את בית-המידרש ואת בוגריו, שהחלו ללמד כמוסדות כ"ח.⁴²

תוכנית בית-המידרש סטתה למעשה מהמיכנה החיאורטי שפורט בלוח 1 ובלוח 2, בכך שהיא נמשכה מדי יום ביומו מ-8 בבוקר עד 8 בערב. תוך כדי הפסקות קצרות שהוקדשו לצפייה ולפעילויות ספורטיביות. פעילויות הנופש והפנאי שולבו כהתחרויות כדור-סל, וכן כפעילויות חברתיות: 'היינו הולכים לבתי המורים — מספר יששכר בן-עמי — ועושים במחיצתם זמן רב. הם עודדו אותנו מאוד. עומס העבודה בבית-המידרש היה עצום, שכן היה עלינו להשתתף בשני "קורסים משלימים" בעת ובעונה אחת: אחד בלימודי-חול, ואחד בלימודי קודש'. ובאשר להשפעת בית-המידרש על מצב כתיב-הספר היסודיים של כ"ח, הוא מוסיף: 'הייתי מסוגל, לאחר סיימי את בית-המידרש, לדבר עברית שוטפת. לא תוכל לשער את השמחה והסיפוק ששאבנו, כאשר תלמידיי בכיתות המתקדמות של בית הספר של כ"ח בקאזאבלאנקה היו מסוגלים, לאחר זמן-מה, לשוחח אתי בעברית מדוברת'.⁴³ יתר-על-כן, כ"ח ביקשה להרחיב את פעולת בית-המידרש כך שיבשיר תלמידים גם מקהילות אחרות באגן הים התיכון. בכינוס שנתי של כ"ח, שנערך ביולי 1955, טען המזכיר הכללי שלה, אוזן וייל, כי על אף העובדה שמארוקו תוסיף להיות יראגתנו העיקרית — שכן בארץ זו הפעילה כ"ח 83 בתי-ספר, שכאזנה שנה למדו בהם למעלה מ-33,000 תלמידים (80 אחוז

41 ש.ם.

⁴¹ 'Lettre de M. Shaul Aben Danan, président du haut tribunal rabbinique au Maroc', 42 *Les Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle*, no. 36 (octobre 1949), p. 3

⁴³ ראיון עם י"ר יששכר בן-עמי — מכוני בית-המידרש, מרצה באוניברסיטה העברית בירושלים ומנהל מרכז ירושלים — ירושלים, 8 במארס 1976. באשר לתוכנית, מאז שנת 1946 נלמדה הלשון העברית כמוסדות כ"ח במארוקו במשך 5 שעות שבועיות.

מכלל הילדים היהודים בגיל בית-הספר במארוקו), יוחר מאשר בכל בתי-הספר של כ"ח ברחבי העולם — אין האגודה יכולה להתעלם מהצורך במורים לעברית בקהילות חשובות אחרות: בארצות הסהר הפורה (סוריה, לבנון), מצרים ואיראן, שלא לדבר על אלזיריה ותוניסיה.⁴⁴ הוא טען, כי בית-המידרש יכול לשמש גורם מייצב בקהילות אחרות, על-ידי הכשרת צעיריהן, שיוכלו לחזור אחרי-כן למולדתם ולשמש בה מורים לעברית וללימודים יהודיים.⁴⁵

גישתו של וייל זכתה להר מצד אנדרי שוראקי, שטען כי בעטיו של המחסור המתמיד במורים לעברית ברחבי הפזורה היהודית, אולי פרט לארצות-הברית, יכול בית-המידרש לשמש גשר חיוני לתרבות יהודית ולעברית בשביל קהילות אלה, על-ידי הכשרת מיספר מספיק של קאדרים.⁴⁶

בשנת 1960, כאשר נותרו עדיין 160,000 יהודים במארוקו, חלו בבית-המידרש שינויים מופלגים שעשוהו למוסד מתאים במיוחד למילוי שאיפותיו של וייל והביאו להגדלת מספר העובדים בו. ראשית, הציע בית-המדרש חוכנית בח שבע שנים המובילה ל'באקאלוריאט' ול-CAP (תעודה ברבד כושד פדגוגי); כלומר, המוסד שימש כליסה, או בית-ספר חיכוך ללימודים חילוניים, יהודיים, עבריים וערביים; שנית, משנת 1956 ואילך, קיבל על עצמו אמיל סבאן, תלמידו הקרוב ביותר של רוש, את הנהלת בית-המידרש; וכמישנה לו שימש ז'ו מדיוני. אלבר חזן, חוליה מקשרת נוספת בשלשלת הפיקוד, עלה בינתיים לישראל.

מה היתה ההשפעה הכוללת של בית-המידרש על הקהילות היהודיות במארוקו ועל קהילות אחרות? ראשית, בשנות 1946-1960 הכשיר המוסד כ-350 מורים.⁴⁷ הם הגיעו לישראל, לאמריקה הלאטינית. לצרפת, לספרד, לכלגיה ולקאנאדה, ושירתו בקהילותיהן כמורים ללימודים עבריים ויהודיים, כפרופיסורים באוניברסיטאות⁴⁸ וכמנהיגים קהילתיים. יש בכך משמעות מיוחדת, כי ברוב הקהילות הללו מצויים אוכלוסים גדולים של יוצאי צפון-אפריקה. כאשר פתחה כ"ח 'ליסה' בפרבד הפאריסאי פארויון-סרבוואה בשנת 1963 — שבו נרשמו יוצאי צפון-אפריקה; או הצטרפה למאמץ הפיתוח של בתי-ספר קהילתיים, יסודיים ותיכוניים, ככריסל,

⁴⁴ 'L'éducation juive dans les écoles de l'AIU du Maroc', *Les Cahiers de l'Alliance Israélite Universelle*, no. 91 (juin-juillet 1955), p. 29

45 ש.ס.

46 ש.ס. שוראקי שירת באותו זמן את כ"ח בתפקידי-ייצוג שונים.

47 ראיין עם ז'ול ברונשוויג (ירושלים, 8 בפברואר 1976), ששימש או כסגן-נשיא כ"ח, והמשמש עתה בנשיא האגודה. ברונשוויג, בן למשפחה בעלת השפעה מאלזאס. שהיו לה עסקים במארוקו מאז שנות השמונים למאה הקודמת, אסף את סכומי הכסף הררשים להקמת בית-המידרש ולקיומו. הוא סייע — כאביו וכסבו, ז'ורז' וברוך בנימין ברונשוויג — להרחיב את השפעת כ"ח במארוקו.

48 בית-המידרש למורי עברית היה מקפצה חשובה בכיוון זה, כיחוד לאחר שנת 1956 כאשר איפשרו הרפורמות החינוכיות והמיבניות שהתנהגו בבית-המידרש להכין את תלמידי המוסד לקראת התיכון הגבוה.

כמונטריאול, במאדריד ובכארסלונה; או פיתחה קשרים עם הקהילה היהודית שבקאראקאס — היה לה מאגר של מורים לקהילות אלה, שהוכשרו במארוקו.⁴⁹ וכך אכן התגשמו שאיפותיו של וייל להרחיב את השפעת בית המדרש של כ"ח גם מחוץ לתחומי מארוקו, אפילו אם היו המורים תושבי מארוקו בלבד. כי אחרי 1956 לא הרשו השלטונות המארוקאיים לזרים מקהילות אחרות לקבל הכשרה בכיתת המידרש שבקאזאבלאנקה, ומדיניות זאת נמשכת גם תחת שלטונו של חסן השני.

שנית, כיוון שכיתת המידרש להכשרת מורים, ה'ליסה', הוסיף לאחר 1956 לטפח את המורים לעברית וללימודים יהודיים, שגם קיבלו את חינוכם בערבית, הוא מילא תפקיד חשוב ביותר בהנהגת תהליך הערכיזאציה אשר לו נחשפו בתי הספר של כ"ח.⁵⁰ שלישי, אחרי 1956 התחיל בית המידרש לטפח מנהיגות-עילית. כיוון שממשלת מארוקו לא ראתה בעין יפה מורים, מרוקאים ולא-מרוקאים כאחד, שפעלו בארצה וקיבלו את השכלתם בחו"ל, חדל 'אניו' בפאריס, שקודם לכן הכשיר את רוב רובם של מורי כ"ח בכל ארצות אגן הים התיכון, להכשיר מורים ללימודי-חול. וכך התחיל בית המידרש למלא תפקיד דב-צדדי, כשמשו בעת וכעונה אחת 'ליסה', מוסד להכשרה בתחום הלימודים היהודיים והעבריים.⁵¹ שגם הכשיר מורים לערבית, ומרכז להכשרה חינוכית כללית. בכך מילא בית המידרש את החלל שנפער עם הסתלקותם של מורי כ"ח רבים ממארוקו כשנות 1956-1960.

רביעית, עולים ממארוקו — שסיימו שם את לימודיהם בתי הספר היסודיים של כ"ח, אשר דיברו עברית מודרנית ולמדו את הספרות העברית המודרנית מפי מורים שהוכשרו בבית המידרש — עברו כישראל תהליך מהיר וסרירי יותר של קליטה והתערות.

ד. הסימביוזה בין כ"ח ל'אוצר התורה': 1948-1960

בסוף שנות ה-40 ובראשית שנות ה-50 כבר היה חלק נכבד מהפעילויות החינוכיות, לרבות הכשרת מורים, מונופול מבוסס של כ"ח. אף-על-פי שכי"ח מוסיפה להיות הכוח הדוחף כחינוכם של יהודי מארוקו עד היום הזה, פלשו אירגונים יהודיים אחרים, רובם אמריקניים, במידה מסוימת לתחומו של מונופול זה. השואה הכליטה את

49 בתי הספר שבהסות הקהילה בערים הנזכרות מסונפים לרשת החינוך של כ"ח, והיא עדיין מספקת להם קאדרים שהוכשרו במסגרת בית המידרש.

50 משנת 1962 ואילך מופיעים בתי הספר של כ"ח במארוקו תחת הכותרת 'מדאָרְס אַחְתָּר מַגְרֵב'.

51 במושכ הועדה המלכותית לרפורמה בחינוך, שהתקיים בשנת 1957, השתתפו שני אישים יהודים: חיים זעפראני (מנציגי כ"ח, המשמש עתה פרופסור באוניברסיטת פאריס) והרב דוד עובדיה (מנהיג דותני מקהילת צפון). הראשון האיץ בועדה כי העברית המרוכרת והעתיקה תילמד חמש שעות כשכור, כמסגרת כתי-הספר של כ"ח. הרף טענה לאומניות מסוימת נגד הוראת הלשון היצונית של ישראל בתי הספר היהודיים, גייס זעפראני תמיכה להצעתו, והשר להשכלה לאומית, מוחמד אל-פאסי, בחמיכת מהדי בן כארקה, הסכים כי ינחן לעברית, כמו לערבית ולצרפתית. מקום במנגנון החינוכי של מארוקו העצמאית. המקור: ראיון עם פרופ' חיים זעפראני (פאריס, 17 במאי 1976, תלק 1).

צורכיהם של היהודים הזנוחים בצפון-אפריקה, בו בזמן שהקמת מדינת ישראל הגבירה את הסכנה לחיי היהודים בארצות האסלאם. אירועים אלה משכו אירגונים יהודיים אחרים לפעול בתחום החינוך היהודי במארוקו.

'אוצר התורה', אירגון יהודי ספרדי שדגל ב'תורה עם דרך-ארץ', וכיקש להקנות לימודים יהודיים מסורתיים מקיפים בצירוף השכלה כללית יסודית, פתח את משרדיו במארוקו בשנת 1948. בית-הספר של 'אוצר התורה' חילק את יום הלימודים בין החינוך הכללי לבין החינוך היהודי. נוסף לפתיחת בתי-ספר יסודיים ותיכונים בערים הגדולות (קאזאבלאנקה, טאנז'יר, פאס, מראכש, מכנס, מוגאדור וראבאט), שלח 'אוצר התורה' לכפרים של דרום מארוקו מורים, שהיו מסוגלים לשמש גם בחזנים ושוחטים. בשנת 1950 נמסר, כבתי-הספר של 'אוצר התורה' — שיום-הלימודים בהם נחלק בין החינוך הכללי והחינוך היהודי, ולימדו בהם מורים מוסמכים — מקיפים 4,000 תלמיד, בני 6 עד 18. תוכנית הלימודים המודרנית-כמעט בבתי-ספר אלה היתה מודרכת מהלימודים הבאים: (1) עברית קלאסית; (2) תנ"ך, או חינוך לפי התנ"ך; (3) שעות אחדות של צדפתית. לשון זו לימדו מורי כ"ח; (4) חינוך חיכון בשיבות, שכלל גם צרפתית.⁵² אמנם חפסה כ"ח מקום ראשון בתחום החינוך היהודי במארוקו, עם 83 בתי-הספר היסודיים והתיכונים ו-33,000 התלמידים ומעלה שנכללו במסגרתה בשנת 1960. עם זאת היו רשומים באותה שנה ב'אוצר התורה' 6,564 תלמידים, נערים ונערות, שלמדו ב-32 בתי-ספר ב-16 ישובים.⁵³

ברומה לכינוח התרכז 'אוצר התורה' בצוות של מורים מודרניים, אולם בשונה מכ"ח הוא נקט גישה אחרת בהכשרת המורים. 'אוצר התורה' יסד בתי-ספר תיכונים מקומיים; ועם זאת, לפני 1956, שלח תלמידים ממארוקו לצרפת ולאנגליה. רוב מוריו קיבלו את חינוכם בפאריס ובליון, במוסדות דתיים מודרניים להכשרת-מורים, שבתסות 'אוצר התורה'. גם טאנז'יר נעשתה בשנות 1955-1960 מרכז חשוב להכשרת מורים, הוקמו בה ישיבה, סמינאר לנערות שהיווה חירוש בפני עצמו, סמינאר לנערים ובית-ספר תיכון. יצויין כי גם בתי-הספר התיכונים של רשת זו הכשירו, לאחר 1956, לבחינות הבאקאלוריאטה. בוגריהם של בתי-ספר אלה, שקיבלו לפחות בסיס התחלתי של חינוך צרפתי וכללי, שולבו כמורים ברשת בתי-הספר של 'אוצר התורה'.⁵⁴ כעוד שתקצוב כ"ח בא מממשלת צרפת וגם מהג'וינט,⁵⁵ נתמך 'אוצר התורה' בעיקר מכספי הג'וינט.

⁵² 'Otzar ha-Torah et l'éducation religieuse de la jeunesse juive Marocaine, *Noar*, 3 année, no. 5 (décembre 1949). p. 3; Beit ha-Otzar, no. 1 (1947/1948). p. 2

⁵³ נתונים של 'אוצר התורה'.

⁵⁴ Stanley Abramovitch, 'Jewish Education in Morocco', *Jewish Education* (Fall 1973), Vol. 43, no. 2, p. 24

⁵⁵ הג'וינט נוסד בשנת 1914 בארצות-הברית כירי יהודים ממוצא גרמני. על-מנת לספק חסות ותמיכה, כצורה לכוש, מוון, ותוכניות חינוכיות ותח-חינוכיות ברחבי העולם היהודי. חלק נכבד מכספיו מקודד במגבית היהודית המאוחדת (UJA) בארצות-הברית.

היחסים המקצועיים שבין כ"ח ל'אוצר התורה' היו מתוחים למדי בשלב הראשון, ומעולם לא נעשו הארמוניים לגמרי. אולם משעה שנציגי 'אוצר התורה' הבינו כי כ"ח מהווה כוח פופלארי ורב-עוצמה בקהילות היהודיות הם הנמיכו את עוצמת הביקורת שנהגו למתוח על הגוף הוחיק.

מה היו החבדלים בין שני מוסדות אלה? מנהיגי 'אוצר התורה' בניו-יורק — ובראשם הרב דוד דה סולה פול, מנהיג הקהילה הספרדית באותה עיר, יצחק שלום, והרבנים האשכנזים ליאו יונג והרב רט גולדסטין, ששימשו חברים במועצת-המנהלים של המוסד — קיימו קשרים הדוקים עם מנהיגות כ"ח בפאריס, ועם ידידי כ"ח בארצות-הברית, שבניו-יורק. אולם ההתייחסות של מורי 'אוצר התורה' ונציגיו במארוקו כלפי כ"ח היתה הפוכה. היה זה קונפליקט אידיאולוגי גלוי שנראה היה כי אין ליישבו, כי נציגי 'אוצר התורה' ראו בכ"ח חילוניים נחרצים, שחדמו לחהליך הרחקת הצעירים היהודיים במארוקו ממורשתם היהודית.

ד"ר משה (מואיז) ונטורה — רב ספרדי נכבד מאיזמיר שכתורכיה, אשר הכין בשעתו תוכניות חינוכיות יהודיות והכשיר במשך שנים רבות מורים מוסמכים לעבדיה ולמקצועות יהודיים במזרח התיכון, — נקרא בשנת 1949 לחוות את דעחו על עתיד בתי-הספר של היהודיים במארוקו. הוא העריך מאוד את פועלו של 'אוצר התורה', אולם שלא כאנשים שנמנו עם המוסד הוא גם הכיר במציאות החדשה שנחווהה כבתי-הספר של כ"ח, לאחר הקמת בית-המידרש למורי עברית. הוא ציין כי מדיניות חדשה בתיכון החינוך היהודי נותנת את אותותיה גם ב'אניו' שכפאריס. בשנת 1949, כאשר הוסיף 'אניו' להכשיר מורים רבים לבתי-הספר במזרח התיכון ובמגרב, כתב מ' ונטורה:

עשיתי את השבח בבית-הספר למורים של 'אליאנס'... נהניתי מאוד מהרוח הדתית הבה האופפת מוסד זה, שבו מכשירה 'אליאנס' את מוריה החילוניים. אוריינטאציה חיובית זאת של 'אליאנס' מעניקה לי את הזכות להאמין כי אין לה ברירה אלא לקדם בברכה המלצות הנוטות לביוון של חיזוק סביר של הרוח הדתית בבתי-הספר היסודיים שלה.⁵⁶

ונטורה גם הזהיר, כי הקונפליקט האידיאולוגי בין מורי 'אוצר התורה' במארוקו לכ"ח אינו מביא ברכה ואולי הוא אף מסוכן, מכחינת הצעירים שיפלו לו קורבן.⁵⁷ רק חלוף-הזמן ושינוי-הנסיבות הביאו להרפיית המחח בין כ"ח ל'אוצר התורה'. הידידה במספר היהודים במארוקו לאחר שנת 1956; החמעטות מוסדות ה'תלמוד תורה' וה'סלא'ות המיושנים, למעשה כבר לפני 1960, כתוצאה מעבודת המורים שהוכשרו במסגרות בית-המידרש למורים ו'אוצר החדשה'; הצורך הגובר והולך כי

56 מ' ונטורה, הצעות לשיפור מוסדות חינוך מסורתיים במארוקו, ניו-יורק, 1949, עמ' 4.
57 שם.

מורים אלה ימלאו תפקידים תוך-חינוכיים ותפקידי הנהגה, כדי למלא את התלל שנפער אחרי הגירתם של מנהיגי-קהילה רבים לאירופה. לישראל וליכשת אמריקה – כל אלה גרמו להתהוות סימביוזה בין כ"ח ל'אוצר התורה'.

כ"ח התרזה עתה בעיקר בלשון עברית מדוברת מודרנית ובקטעים נבחרים מהתורה, מהמישנה ומהרמב"ם. מדיניות 'אוצר התורה', לעומת זאת, היתה להביא את התלמיד ללמוד דף בתלמוד, תוך כדי הרצחו במהירות בשלבים של קריאה מיכנית, תורה ורש"י, נביאים ראשונים, ולימוד המישנה; בתי-הספר של כ"ח ושל 'אוצר התורה', לימדו דינים; והסימביוזה היתה אפשרית, במידה מרובה, הודות למאמץ המשותף כהכנת טקסטים עבריים ויהודיים.⁵⁸ לאחר 1956 לא היה אפשר לייבא ספרים יהודיים, או ספרים עבריים שהודפסו מחוץ למארוקו; ולדברי סטנלי אברמוביץ, שעבר כל ימיו למען ה'ג'וינט', הוכנו גלופות של סידור-הפילה, חומש עם פירוש רש"י, וארבעה טקסטים בלשון העברית. ספרים אלה הודפסו בהדפסות מרובות ברכבות עותקים, וסידור-הפילה שמשמשים בו עד היום בבתי-הכנסת במארוקו והחומש שבו משמשים בכל בתי-הספר וכרוב בתי-הכנסת במדינה זו – מקודם כמלאי הספרים שהודפסו ביוזמת המורים, שהוכשרו במסגרת בתי-המידש למורים ו'אוצר התורה'.

יתר-על-כן, כ"ח הפיקה מיגוון רב של עזרי-הוראה: שיעורים לדוגמה, מדריכים למורים, חוברות לכל החגים, שיחונים בעברית, שירים וקטעים מן הספרות המודרנית – כל אלה שוכפלו ונשלחו לכל בתי-הספר; ובשלב מסוים, כאשר לא היה אפשר להשיג במארוקו את ספר יהושע, היה מי שהרפיס את הספר כולו על דפי-שיכפול והפיץ אותו.⁵⁹

בין הדמויות העיקריות של הקאדר הדינאמי של מורי כ"ח ו'אוצר התורה', שנקטו ביוזמות חינוכיות לצורך הטראנספורמציה התרבותית היהודית וקיום התרבות היהודית, יש לציין את הרבנים רוש וחזן, ז'ו מדיוני ואמיל סבאן מאודאן, וכן את הרב אהרון מונסונגו⁶⁰ – כולם חניכים של בתי-מידש מודרניים לרבנים באירופה. הם נעשו מנהיגים חשובים לאחר הסתלקותם של מנהיגים קהילתיים כגון: רפאל בנאצרף וז'אק דהאן מקאזאבלאנקה,⁶¹ שהשתקעו בצרפת אחרי 1960, או הרב רוד עוכדיה, המנהיג הרוחני של קהילת צפרו, שהשתקע בארץ. הרב מונסונגו, למשל, שימש מנהיג רוחני יחיד של תריסרי קהילות, והיה נוסע בסדירות אל הקהילות הקטנות והמרוחקות שהמתינו לביקוריו.⁶²

58 אברמוביץ, שם, עמ' 25.

59 שם, שם.

60 אברמוביץ, שם; וכן הראיון עם רוש. מונסונגו נולד כפאס והיה נצר למשפחה רבנית עתיקה, שייחסה מיניע לספרד מלפני מאות שנים; בשנת 1980 שימש עדיין מנהל של 'אוצר התורה'.

61 בנאצרף שימש נשיא הקהילה בקאזאבלאנקה, בעוד שדהאן היה נשיא הפרוצציה של הקהילות היהודיות במארוקו.

62 אברמוביץ, שם, עמ' 25.

סיכום

(1) הרפורמות החינוכיות היהודיות שניסתה כ"ח להגשים הושפעו במידה רבה מן החשיבות הגוברת של העברית המודרנית והמרוברת במארוקו, כאמצעי-תקשורת ראשון כמעלה בעולם היהודי, ולאחר 1948 — בשל החשיבות ההולכת וגוברת של לשון זאת כמגלמת הזיקה בין הקהילות במארוקו למדינת ישראל. אף שכ"ח לא השתתפה ישירות בפעילות התרבותית של שליחי הסוכנות היהודית, היא שיתפה פעולה עם ציונים מקומיים רבי-השפעה, כמו ש"ד לוי, למען 'קידמה יהודית'. לאחר 1948, לראשונה מאז שנת 1862, עסקה כ"ח בפעולות חינוכיות ותרבותיות ששימשו את הגשמת השאיפות הרגשיות והפוליטיות של יהודי מארוקו ושל מדינת היהודים.

(2) רפורמות חינוכיות אלה, שאמנם התרכזו במידה מרובה בחינוך עברי מודרני, כללו רפורמות בחינוך היהודי, דהיינו: הוראה נכונה של ההיסטוריה התנ"כית והכתרת-תנ"כית; פרקי אבות; ידיעת ספרי הקודש והעברית הרבנית. הצורך ברפורמות אלה השתמע מהתלונות שהפנו הקהילות במארוקו אל כ"ח. בית-המידרש למורי עברית היה הישג ראוי לציון לא רק כסיפוק הצרכים שציפו להם הקהילות מאז ומתמיד, אלא גם נוכח הסכנות הפוליטיות שליוו את טיפווחו של מוסד מעין זה (במיוחד בשנות החמישים). הנוכחות הקולוניאלית המידלדלת והולכת של הצרפתים והתערורות הקאומנות המארוקאית. ראוי לציון מיוחד העובדה, כי מיגזרים של העילית הפוליטית במארוקו העצמאית, לרבות בית-המלוכה, הניחו לסוג זה של תהליך אינטלקטואלי יהודי להתקיים ואף לשגשג בקהילות היהודיות שהיו עדיין גדולות. אך הישג זה בתחום החינוך היהודי היה צורך להשלימו כמאמצים אחרים, שכן כ"ח לא היתה יכולה לשאת על שכמה את כל המעמס הבספי הכרוך במונופול חינוכי מלא בתחום החינוך היהודי והחילוני. כדי לצמצם את מספרם של מוסדות ה'תלמוד תורה' וה'סלאות המיושנים, היה בכניסת מורי 'אוצר התורה' לזירה המקומית משום חיזוק לתוכניות הרפורמה שנטלה כ"ח על עצמה.

(3) מסעם הישן-גושן של מורי כ"ח להביא למודרניזאציה של ה'תלמוד תורה', על-ידי מתן חינוך הכולל לימודי-קודש ולימודי-חול; הניסוי העצמאי שעשתה כ"ח בהקמת כתי"סר מעין אלה שבמפנס ובטאנזיר; העובדה שלאחר שנת 1948 הציע 'אוצר התורה' הן לימודי-קודש והן לימודי-חול בסיוע מורים ממוסדות כ"ח — כל אלה הם גורמים רבי-משמעות, ששיכנעו אחדים ממנהיגי הקהילות לחקות רפורמות אלה במוסדות 'תלמוד תורה' המקומיים.⁶³

(4) העובדה כי ב-1950 הוקם בראבאט המכון המארוקאי ללימודים עבריים גבוהים, לשם הכשרת צוות-עילית של רבנים ולקיום מסורת של רכנות דינאמית ברוח הרבנים הנערצים, שכ"חיים הלכו לעולמם: רפאל אנקאוזה, מרדכי בנג'יו, רפאל אבן-צור ויהודה בן שימאל — שימשה דחף רציני לחינוך היהודי הגבוה. סטנלי אברמוביץ.

63 ראה, למשל, דוד עובדיה, קהילת צפדו, ג, ירושלים 1975, עמ' 219.

לאחר שעשה למעלה משלושים שנה בתחום החינוך היהודי במזרח התיכון, בצפון-אפריקה ובמערב-אירופה, העיר בשנת 1973:

דברי-ימי החינוך היהודי במארוקו ראויים להירשם בפירוט דב. זהו פרק מפואר, סיפור-הצלחה של ממש בדורותינו. כאשר ניצב העולם היהודי בפני משבר כה עמוק בתחום החינוך היהודי כמערב, יכולה מארוקו לשמש דוגמה להישגים מוחשיים ומדשימים, וזאת על אף התנאים הקשים.⁶⁴

סיפור-הצלחה זה התאפשר בעיקר הודות לשיעור-קומתם של פעילי כ"ח ו'אוצר התורה'.

64 אברמוביץ, שם, עמ' 25.

16

יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

החינוך היהודי במארוקו
Author(s): מיכאל מ' לסקר

Source:

Pe'amim: Studies in Oriental Jewry /
פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח
(תשמ"א 9 1981), pp. 78-99

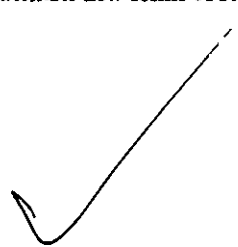
Published by: יד יצחק בן-צבי / Yad Izhak Ben Zvi

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23421923>

Accessed: 07-11-2017 11:07 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Yad Izhak Ben Zvi / יד יצחק בן-צבי is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry* / פעמים: רבעון לחקר קהילות ישראל במזרח.

JSTOR
<http://www.jstor.org>